

Yakınçağ Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihi Araştırmalarında Kaynak Sorunları: Arşiv ve Arşiv-Dışı Malzemenin Önemi

Ali Akyıldız*

Problems of Documentation in the Socio-Economic Research about Late Ottoman History: the Importance of Archival and Non-archival Sources

This article emphasizes the need to comparatively use the information revealed by different sources such as state archives and press sources. In order to draw attention to the pitfalls in depending on just one of these sources, two cases are provided: 1) the first use of paper money and its effect on bread prices and 2) the government taking control of waqf estate transfers in order to limit transfers to non-Muslims. Both cases demonstrate that archival documents and press reports oppose each other in presenting the intentions of the government. In the case of the first use of paper money, the government was unable to keep down bread prices as it planned; while in the case of waqf estate transfers the newspaper reports were probably censored by the government or they were self-censored by the press itself. Consequently, relying exclusively on one source is misleading. The article concludes, however, that the use of press reports is still crucial and that carefully collecting and interpreting the documents from archives and the press are vital.

Kuşkusuz tarih yazılı belgelerle yapılır. Ama yazılı belgeler yoksa, onlarsız da yapılabilir ve yapılmalıdır. Balı alınacak her zamanki çiçeklerin yokluğunda, tarihçinin zengin buluşları içinde ne varsa hepsi kullanılarak yapılmalıdır. Sözlerle de tarih yapılabilir resimlerle de. Toprak parçasıyla da çatı kiremitiyle de. Tarla biçimleri ve yaban otlarla da. Ay tutulmasıyla da at yularıyla da. Jeologların uzmanca taş kanıtlarıyla da kimyacıların kılıçların madeni üzerine yaptığı araştırmalarla da. Bir sözcükle: İnsandan kalma olan, insana bağlı olan, insana yarayan, insanın dile getirdiği ve onun varlığını, uğraşlarını, zevklerini ve yaşam biçimlerini anlatan ne varsa, bunların hepsiyle tarih yapılabilir ve yapılmalıdır.

Lucien Febvre

(E. H. Carr; J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 39).

Tarih araştırmalarında en önemli hususların başında, şüphesiz kullanılan kaynakların güvenilirliği gelir. Mantıktaki *yanlış öncüllerden hareket etmenin, önermeyi yanlış sonuçlara götüreceğine* dair olan kuraldan yola çıkılarak güvenilir kaynaklara

* Doç. Dr. Ali Akyıldız, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

istinat etmeyen tarih çalışmalarının da çoğu zaman tarihî gerçeklere uzak düşeceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Diğer bir deyişle, çalışmada müracaat edilen kaynakların güvenilirliği, araştırmanın sıhhati açısından birinci derecede belirleyicidir.

Buradan hareketle, bu makalede, arşiv belgelerinin tarih çalışmalarındaki yeri ve arşiv dışı malzeme ile mukayeseli bir şekilde kullanılmasının gerekliliği üzerinde durulacaktır. Özellikle Yakınçağ Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi çalışmalarında, arşiv belgelerinin mutlaka arşiv-dışı malzemeye beraber ve birbirinin mütemmimi olarak kullanılmasının lüzumuna ve sadece arşiv belgelerine veya basına başvurularak sonuca gitmenin meydana getireceği sakıncalara dikkat çekilerek arşiv dışı malzemelerden birisi olan basının önemi vurgulanacaktır. Yukarıda Lucien Febvre'den yapılan alıntıda da anlaşılacağı üzere arşiv vesikalannın mukayeseli bir şekilde kullanılacağı arşiv dışı veriler ve tarih kaynakları şüphesiz çok çeşitlidir. Bu muhtelif malzemeyi maddeler halinde sıralamak bile çalışmanın sınırlarını ve amacını zorlar. Dolayısıyla, basın dışındaki diğer tarih kaynaklarının önemi ve değeri saklı tutulmuştur. Basın ve arşiv belgeleri hakkındaki düşünceler, aşağıda izah edilecek olan iki örnek olay üzerinden temellendirilecektir.

Burada basının öneminin vurgulanmasından ve ön plâna çıkarılmasından, arşiv vesikalannın ehemmiyetsiz olduğu gibi bir sonuca varılmamalıdır. Zira arşiv belgeleri monografiler için, şüphesiz, çok önemli ve vazgeçilmezdir. Öte yandan bunlar, güvenilirlik açısından da tarih kaynakları arasında başta gelir.¹ Buna rağmen, belgelerin sorgulanması ve imkânlar ölçüsünde mutlaka arşiv dışı malzemeye desteklenmesi gerekmektedir. Bu noktada öncelikle arşiv vesikalannın, ele alınan konu açısından, bir değerlendirmeye tabi tutulması lâzımdır.

Arşiv belgeleri arasında hatt-ı hümayun ve irade gibi, daha ziyade hükümetlerin ve padişahların almış oldukları kararları yansıtan belgeler, konu açısından -burada "konu" ile Yakınçağ Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi vurgulanmaktadır- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki zayıf belgelerdir. Bir başka açıdan, meselâ, hükümetlerin politikalarının tespiti, yapmak istedikleri reformlar ve uygulamalar açısından ele alındığında, bu belgeler en önemli tasnifi oluştururlar. Dolayısıyla burada ileri sürülen görüşler bu zaviyeden değerlendirilmelidir. Söz konusu tasniflerde yer alan belgeler, daha ziyade hükümetlerin niyetlerini ve almış oldukları kararları ifade etmektedir.

Bilindiği gibi, alınan kararların uygulanıp uygulanmadığı hususu, yapılan araştırmanın selâmeti ve tarihçi açısından çok önemlidir. Yani söz konusu belgeler, çoğu kere herhangi bir konuda "olması gerekeni" ifade ederler. Oysa, "olması gereken" ile "olan" arasındaki fark çok önemlidir. Çünkü, tarih "olması gereken" değil, "olan"dır. Belgedeki "olması gereken" hususun yerine getirilip getirilmediği, yani "olup olmadığı", çoğu kere merak dahi edilmemektedir. Söz konusu durum, bizi alınan kararlar

1 Halil İnalçık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi İçin Önemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, Bildiriler, Mayıs 1985, Türk-Arap İlişkileri İnceleme-leri Vakfı, İstanbul (Tarihsiz), s. 35.

doğrultusunda bir tarih ile karşı karşıya bırakmaktadır ki bu, tarihî gerçeklerden uzak kalmamıza neden olabilecek tehlikeleri de beraberinde getirmektedir.

Burada yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır: Arşiv belgeleri arasında da olayların ve hükümet tarafından alınan kararların sosyal yansımalarını veren pek çok belge mevcuttur. Bu belge türlerine dair birkaç örnek vermek gerekirse, bunlar genellikle taşra yöneticilerinden ve alt birimlerden gelen yazılar, teftiş sonucu merkeze sunulan raporlar, daha sonraki tarihlerde teşekkül eden ve konunun geçmişine dair bilgi veren vesikalarla şer'iyeye sicilleridir. Söz konusu vesikalardan hükümetlerin almış oldukları kararların halk nezdinde nasıl karşılandığı, yankıları ve bunların uygulanmasında sorunların çıkıp çıkmadığı tespit edilebilmektedir. Bu tür belgeler, arşivdeki değişik tasniflerde dağınık olarak bulunmaktadır.

Bu hususlar belirtildikten sonra, makalenin esasını teşkil eden basın konusuna gelelim. Arşiv belgeleri ile matbuat arasındaki ilişki ve basının sosyo-ekonomik tarih çalışmalarındaki önemi, bir örnek olay üzerinde incelenecektir. Kâğıt para ile ilgili olarak yaptığımız araştırma esnasında basının, sosyo-ekonomik tarih çalışmalarında ne kadar önemli olduğuna bizzat şahit olduk. Şöyle ki: V. Murad zamanında çıkarılan ve II. Abdülhamid döneminde de bir süre devam eden Osmanlı Devleti'ndeki ikinci kaime uygulamasında,² kaimenin yarattığı sosyal ve ekonomik sorunları daha iyi anlayabilmek için halkın zorunlu ihtiyaçlarından olan ekme fiyatlarındaki dalgalanmaları inceledik. Söz konusu kaime uygulamasında, karşılığı olmadığından, yani çıkarılan kâğıt paranın karşılığı hazineye altın olarak bloke edilemediğinden, kaime çok yüksek miktarda değer kaybına uğramıştı. Bu değer rakamla belirtilecek olursa, kâğıt para piyasada nominal değerinin on dört katı düşük bir fiyatla tedavül etmekteydi. Daha açık bir ifade ile bir liralık kaime üzerinden bir liralık bir altın lira alabilmek için on dört liralık kaime vermek gerekiyordu. Oysa, nominal, yani üzerlerindeki fiyat değerleri itibarıyla her iki para arasında teorik olarak bir fark yoktu. Bu rakamların da gayet net bir şekilde açıkladığı gibi, piyasada korkunç bir kaos ve belirsizlik hüküm sürdüğünden, halk her dakika değişen bir piyasa ile çok olumsuz şartlarda hayatını idame ettirmeye çalışıyordu. Çünkü, kaimenin değerindeki iniş-çıkışlara paralel olarak piyasa da sürekli dalgalanmaktaydı. Pek çok esnaf kaimeyi kabul etmemişti. Hükümet halkın daha fazla perişan bir duruma düşmemesi için, ekmeğin kaime ile satılmasını kararlaştırmıştı. Yani ekmeğin kaime ile satılması zorunluymuştu. Bunun sonucu, kâğıt paranın değerindeki dalgalanmalardan en fazla etkilenen esnaf grubu olan fırıncılar, maliyetin yüksekliğinden şikâyetle ekme fiyatlarına zam yapılması için devamlı olarak hükümete başvuruyordu. Hükümet ise halkın "havayic-i zaruriyye"sinden olan ekmeğin fiyatını sıkı bir denetim altında tutmak istiyor ve fırıncıların isteklerine direniyordu. Öte yandan zam alamayan fırıncılar, fırsat

2 Osmanlı Devleti'nde kaime uygulamalarının tarihî seyri ve yarattığı sorunlar hakkında geniş bilgi için bk. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren yayınevi, İstanbul 1996.

buldukça az sayıda ekmek çıkararak zararlarını asgariye indirmeye çalışıyorlardı. Bu ise zaman zaman halk arasında paniğe ve ekmeğe hücum edilmesine neden oluyordu.

Arşivden çıkan belgelere göre Sultan II. Abdülhamid fırıncıların bütün zam tekliflerine karşı çıkmaktaydı. Padişah, belgelerdeki ifade ile, yetkililerden halkın ekmeği ucuza yemesinin sağlanmasını istiyordu. Sultan Abdülhamid bir yandan halkın daha fazla perişan edilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını arzu ederken diğer yandan bu durumdan her geçen gün biraz daha bunalan, hayatı dayanılmaz hale gelen İstanbul halkının tepkisinden ve bu durumun neden olacağı bir sosyal patlamadan çekinmekteydi. Hükümet, padişahın bu endişelerinden dolayı, söz konusu sakıncayı önlemek amacıyla ekmek maliyeti ile ekmek satış fiyatları arasındaki -fırıncılar aleyhinde- mevcut farkın maliye hazinesinden fırıncı esnafına tazminat olarak ödenmesine karar vermişti. Ekmek bu kararla hükümet tarafından subvansiyon edilmeye başlanmış; ancak bir süre sonra söz konusu bu tedbir de yetersiz kalmıştır.

Bu meselenin ayrıntılarını ele almak makalenin sınırları dışında kalmaktadır. Burada bizi ilgilendiren husus, konu hakkında arşivde bulunabilen belgelerin, Sultan Abdülhamid'in fırıncıların ekmeğe zam yapılmasına dair olan isteklerini sürekli geri çevirdiğini göstermesidir. Diğer bir ifadeyle, arşiv belgelerinden ulaşılan sonuç, ekmeğe istenilen zammın yapılmayıp zam taleplerinin her seferinde hükümet ve sultan tarafından geri çevrildiğidir. Ancak gerçekte bu böyle miydi? Dönemin basını incelendiğinde bunun hiç de belgelerin izah ettiği şekilde olmadığı anlaşılmaktadır. Zira basında, arşiv belgelerinin aksine, ekmek fiyatlarının sık sık değişikliğe uğradığı ve zamlandığı görülmektedir. Nitekim, kaimenin değerindeki istikrarsızlıkla orantılı olarak, şehremaneti de sürekli ekmek fiyatlarını yeniden belirlemiştir. İki gün art arda ekmek fiyatlarının belirlendiğini³ ifade etmek, bu hususta açıklayıcı bir fikir verir. Öte yandan kaimenin hakkında gazetelere gelen ve yayımlanan yazıların birisinde, kaimenin bu değişken değerinden dolayı halkın daha fazla zarara uğramaması için ekmek fiyatlarının her gün hükümet tarafından gazetelerde yayımlanması istenmektedir.⁴ Görüldüğü gibi kaimenin değerine uygun olarak inip-çıkın, tabiri caizse, bir "ekmek borsası" oluşmuştur.⁵ Oysa arşiv vesikaları, yukarıda da belirtildiği gibi, bu hususta tam aksi bir görüşü yansıtmaktadır.

Zikredilen örnek olay, sadece arşiv belgesine istinaden araştırma yapan ve sonuca giden bir araştırmacının ne kadar yanlış bir neticeye varabileceğini açıkça göstermektedir. Zira basını ihmal ederek yalnız arşiv belgeleriyle yetinerek yorum yapmış olsaydık sonuçta konu hakkında büyük bir yanlışlığa düşecek, tarihi gerçeği tam tersi bir şekilde ve yanlış olarak aksettirmiş olacaktık.

Burada sosyo-ekonomik tarih çalışmalarıda çok önemli olduğunu ifade ettiğimiz basının, ihtiyatlı ve dikkatli kullanılmasının önemine de dikkat çekmek gerekmektedir.

3 28 CA 1295/30 Mayıs 1878, *Vakit*, nr. 936, s. 2.

4 29 RA 1295/2 Nisan 1878, *Vakit*, nr. 879, s. 2-3.

5 24 Z 1294/30 Aralık 1877, *Vakit*, nr. 785, s. 2.

Zira dönemin haber alma kaynaklarının kıtlığı ve sağlıksızlığı, basında yer alan haberlerin güvenilirliğini zedelemektedir. Nitekim basında sık sık yanlış haberler de yer almıştır. Öte yandan bu dönemde basın-hükümet ilişkileri de basının ihtiyatlı kullanılmasını gerektiren bir diğer nedendir. Çünkü reklâm gelirlerinin olmadığı veya çok kısıtlı olduğu bir ortamda, henüz kendi imkânlarıyla ve satış gelirleriyle ayakta duracak bir güce kavuşmamış olan basın, önemli ölçüde hükümetler ve padişahlar tarafından desteklenmiştir. Para verenin bir gün emir de verebileceği gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. Bunun yanında unutulmaması gereken bir diğer etken de sansür mekanizmasıdır. Zikredilen nedenlerden dolayı gazetelerde yer alan haber ve yorumların son derece titiz ve dikkatli bir şekilde kullanılması zorunludur.

Makalenin bundan sonraki bölümünde basın-belge ilişkisi bir başka açıdan, tam tersi bir yönden ele alınacaktır. Yani hükümetlerin almış oldukları kararlar kamuoyuna ne derece yansıtılmış ve ilân edilmiştir, bunun tespiti gerekir. Başka bir ifade ile, resmî kararlar acaba belgelerde geçtiği şekilde mi basına intikal ettirilmekte, yoksa kamuoyunun şartlarına göre bazı yumuşatmalarla veya kısıtlamalarla mı yansıtılmaktaydı? Sorunun cevabı, basının ilmî çalışmalarda ne derece dikkatli bir şekilde kullanılması gerektiğini de gösterecektir.

Konuyla ilgili örnek bir olay ele alalım: Arşivde bulunan ve 31 Ekim 1855 tarihli, vakıfların ferağ ve intikali hakkında yapılmış olan nizamnamenin 9, 10 ve 11. maddeleri özetle, müslümanların tasarrufundaki vakıf gayrimenkullerin gayrimüslimlerin tasarrufuna geçmesini önlemeye yöneliktir. Nizamnamenin Meclis-i Tanzimat'ta görüşülmesi esnasında, özellikle Tanzimat dolayısıyla müslim ve gayrimüslim teb'a hakkında verilmiş olan sözlerin uygulanmadığına dair, yabancılardan gelebilecek şüphe ve tepkiler göz önünde bulundurularak, kamuoyuna bu maddeler hakkında düzeltilmiş bir metnin yayımlanması meclisce ihtar olunmuştur. Meclis-i Tanzimat, konuyla ilgili olarak "bütün musakkafât ve müstegillâtın ferağ ve intikal ve sâiresinde eskiden beri irâde ile câri olan nizâm uygulanarak hükümlerinin icrâsına dikkat edilecek ve gerekli şartlar temessüklere yazılacaktır"⁶ gibi son derece yuvarlak ve yorum açık bir ifadenin, neşredilecek nizamnamede yer almasını teklif etmiştir. Konunun uygulayıcıları olan Evkaf-ı Hümayûn Nezareti ile Meclis-i Vâlâ'ya ise asıl maddelerin yer alacağı nüshalar verilecek ve söz konusu merciler orijinal nizamnameye göre icraatta bulunacaklardı. Kamuoyuna yansımış şeklini tespit edebilmek için yaptığımız araştırmada, basında konunun değiştirilmiş olduğu görüldü. Nitekim, *Takvim-i Vekayi'* de yayımlanan yazıda ne asıl metinden ve ne de düzeltilmiş maddeden eser vardır. Yani yayımlanan yazı bir nizamname şeklinde değil, bir gazete haberi olarak verilmiştir.⁷ Herhalde daha sonra başka sakıncalar da göz önünde bulundurularak

6 *Kâffe-i musakkafât ve müstegillâtın ferâğ ve intikalât ve sâiresi hakkında bâ-irâde-i seniyeye mine'l-kadîm müesses ve câri olan nizâmât-ı mer'iyye kemâgân ibka olunarak icrâ-yı ahkâmuna kemâliyle ikdâm olunacak ve şurûl-ı lâzimesi temessükâtına derc ve tastîr kılınacaktır* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus, nr. 212; *Meclis-i Tanzimat Defteri*, nr. 1, s. 26-29).

7 Geniş bilgi için bk. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren yayınevi, İstanbul 1993, s. 163-165.

konunun nizamname şeklinde ayrıntılı olarak yayımlanmasından vazgeçilmiş ve durum genel bir haberle değiştirilmiştir. Bu örnek konuyu tam tersi bir açıdan ortaya koymaktadır. Bu sefer de kamuoyuna yansıyan bilgilerin her zaman gerçeği ifade etmediğini ve hükümetlerin kararlarını yansıtmadığını bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir. Bu durum, ele alınan söz konusu iki tarih kaynağının mümkün merteye birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanılmasını zaruri kılmaktadır. Yani devrin basınının arşiv malzemesiyle beraber ele alınması ve basınla belgelerin desteklenmesi, yapılan çalışmaları daha güvenilir ve eksiksiz kılacaktır. Kısaca ifade etmek gerekirse basın, dönemin olaylarının sosyal yansımaları ve boyutları hakkında araştırmacılara gayet zengin bir malzeme sunmaktadır. Herhalde bundan dolayıdır ki Charles Seignobos, çağdaş tarih yazıcılığı için basını başlıca kaynaklar arasına koymaktadır. Büyük tarihçimiz Halil İnalıc da Seignobos'un bu görüşünü paylaşmaktadır.⁸ Basın, bir yandan olayların sosyal yansımalarının ve hükümetlerin aldıkları kararların kamuoyuna aksedip aksetmediğinin tespit edilmesine yararlı diğer yandan da hükümetlerin almış oldukları kararları etkilemektedir. Diğer bir ifadeyle kamuoyu oluşturmaktadır. Bu, yukarıda zikredilen kaime ile ilgili olan çalışma esnasında yakından görüldü.

Burada bir tehlikeye dikkat çekmek lâzımdır. Tarihimiz açısından bu kadar değerli olduğunu ifade ettiğimiz bir kaynak, yani basın malzemesi gün geçtikçe yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Zira halen değişik kütüphanelerde dağınık bir vaziyette bulunan gazetelerimizin düzenli ve tam koleksiyonlarının mevcut olmadığı ve mevcutların da her geçen gün biraz daha tahrip edildiği ve yok olduğu, erbabinca malumdur. Devrin gazetelerinde dayanıksız ve ince kâğıt kullanılmış olması, özen gösteren bir araştırmacının dahi, bu kaynağı tahrip ettiği inkâr edilmesi mümkün olmayan bir gerçektir. Dolayısıyla bu nâdir ve kıymetli tarih kaynaklarının değişik kütüphanelerdeki nüshalarının birleştirilmesi, mikrofilm veya mikrofişe alınması, koleksiyonlarının oluşturulması ve çoğaltılarak derli-toplu bir şekilde araştırmacıya sunulması gerekmektedir. Böylece hem orijinal nüshalar muhafaza altına alınarak tahrip olmaktan kurtarılır hem de araştırmacıların kolaylıkla bu kaynaklara ulaşmaları sağlanır.

Lord Macaulay, *The Times*'in indeksinin ilk sayfasında yer alan bir vecizesinde, "bir ülkenin gerçek tarihi, o ülkenin gazetelerinde bulunur", diyor. İfade her ne kadar çok iddialı ise de yukarıda açıklanan örnek olaylar Lord Macaulay'ın büyük ölçüde haklı olduğunu göstermektedir.

8 Taha Akyol, "Prof. Dr. İnalıc'ın Mektubu", *Pazar Postası*, 16 Eylül 1995, s. 3.